

С. В. Кульчицький

Голод, Голодомор 1932-33

ГОЛОД, ГОЛОДОМОР 1932-33 – геноцид українського народу, що був результатом терору голодом, застосованого верхівкою компартійно-радянського керівництва на чолі з *Й. Сталіним*. Ця каральна акція мала форму конфіскації у селян всього продовольства і здійснювалася під виглядом хлібозаготівель. Організатори акції усвідомлювали її наслідки, тобто передбачали смерть від Г. людей, позбавлених будь-яких засобів існування. Як і всі ін. каральні акції сталінської доби, створення штучного Г. було превентивним заходом і мало запобігти масовим виступам проти режиму в двох найбільш проблемних регіонах СРСР з переважно українського населення – УСРР і Кубанській окрузі Пн.-Кавказського краю у період глибокої політ.-екон. кризи, яка охопила СРСР у 1931–32.

Конфіскація продовольчих запасів у сільського населення УСРР зумовила загибель від Г. бл. 3,5 млн осіб, насамперед дітей і людей похилого віку. Повні демогр. втрати, включаючи зниження народжуваності, становили в УСРР у 1932–33 бл. 5-ти млн осіб. Сотні тисяч осіб загинули в округах Пн.-Кавказ. краю, головно на Кубані, де підвищена смертність, так само як і в УСРР, зумовлена конфіскацією всього продовольства. В ін. округах цього краю, як і у двох краях Поволжя (Нижньо- і Середньо-Волз.), Центр. Чорнозем. та Урал. обл., гинули від Г. ті селяни, у яких після вилучення всього зерна не залишилося ін. продовол. запасів. У сільс. р-нах, де Г. був тільки наслідком хлібозаготівель, спостерігалася на порядок менша смертність, ніж в УСРР і на Кубані. Причиною смертності від Г. в містах стало зняття насел. з держ. постачання внаслідок скорочення продовол. ресурсів. Ін. причини зумовили Г. у Казахстані: він був викликаний непродуманими, екон. неграмотними заходами з примус. «осадження» кочовиків у 1931–33. За відносними втратами насел. Г. у Казахстані перевершив укр., хоча в діях держави щодо казахів не простежується карал., терорист. складова. Перепис 1937 зареєстрував в Україні на 20 % менше сільс. насел., ніж перепис 1926, тоді як у Казахстані – на 31 %. Австрал. демограф С. Віткрофт оцінює втрати від Г. 1933 по Україні у 3–3,5 млн осіб. Ці цифри збігаються зі здобутими на підставі ін. методики даними С. Кульчицького, який досліджував рух насел. між переписами 1926 і 1937. Оцінки демогр. втрат обох дослідників за 1933 підтверджуються розрахунками С. Пирожкова, який шляхом співставлення вікових структур насел. України за переписами 1926 і 1939 оцінив сукупні демогр. втрати міжперепис. періоду в 5,8 млн осіб.

Національну належність людей, які гинули від Г. в УСРР, можна встановити за державною статистикою смертності, що має відповідний розріз, зокрема по містах і селах. Аналізуючи її, потрібно мати на увазі, що установи РАГСу 1933 фіксували всю смертність – як звич. (в осн. природну), так і смертність від Г. Однак у містах реєстрація смертності була повною: окрім мешканців міста, фіксувалася й смерть селян, які тікали від Г. з навколиш. сіл, а у селах – неповною внаслідок дезорганізації роботи держ. установ. Співставлення з розрахунками демогр. втрат на підставі аналізу переписів насел. свідчить про те, що сільс. РАГС зареєстрували не більше половини смерт. випадків. Усього 1933 в УСРР зареєстровано 1909 тис. смертей у формах звітності за нац. ознакою (форми звітності про природ. рух насел. подають ін. цифру – 1850 тис. осіб). Слід пам'ятати, що у цих цифрах, за аналогією з поперед. роками, бл. 500 тис. осіб – звич. природна смертність. Нац. розріз статистики смертності по УСРР 1933 наведений у Табл. 1 (у тис. осіб).

Табл. 1

Національність	Місто	Село	Всього
Українці	111,8	1 440,4	1 552,2
Росіяни	33,2	51,8	85,0
Євреї	20,1	6,9	27,0
Поляки	2,8	17,9	20,7
Молдаване	0,1	16,0	16,1
Німці	1,7	11,5	13,2
Болгари	0,2	7,5	7,7
Греки	0,7	1,8	2,5
Інші	60,4	124,2	184,6
Всього	230,9	1 678,1	1 909,0

Частка українців (переважна більшість яких мешкала у селах) серед померлих приблизно відповідала їх питомій вазі у заг. насел. республіки. Молдав., польс., нім. і болгар. насел., що майже повністю проживало у селах, також постраждало від Г., як і українці. Смертність серед росіян і євреїв мало відрізнялася від звич., бо вони проживали переважно у містах. Осн. частина померлих росіян зареєстрована у нечислен. рос. селах.

Про національну спрямованість Г. в Україні свідчить кількість зареєстрованих смертей у тих 7-ми регіонах Європейської частини СРСР, де смертність 1933 перевищувала народжуваність. Дані про природний рух населення по регіонах у порядку зменшення показника смертності представлені у Табл. 2 (у тис. осіб.).

Табл. 2

Регіон	Місто	Село	Разом
Українська СРР	-116,6	-1 342,4	-1 459,0
Північно-Кавказький край	-63,9	-227,1	-291,0
Нижньо-Волзький край	-54,5	-108,6	-163,1
Центральна Чорноземна область	-23,1	-39,2	-62,3
Уральська область	-40,1	5,5	-34,6
Середньо-Волзький край	-29,1	13,7	-15,4
Північний край	-7,1	1,6	-5,5

Таблиця показує, що показник природ. руху зі знаком «мінус» (перевищення смертності над народжуваністю, що було на той час ознакою голодування зі смертел. наслідками) більший саме у сільс. місцевості тих регіонів, де виробляли хліб і звідки його забирали, та у містах т. зв. хлібоспожив. регіонів, бо частина з них була знята з держ. постачання через дефіцит хліба. Характерне величезне переважання значень від'єм. показника в УСРР і, до певної міри, у Пн.-Кавказ. краї над значеннями цього показника в ін. регіонах. Насправді воно було ще більшим, адже лише в УСРР і на Кубані робота установ РАГС була дезорганізована Г. Якби можна було виділити окремо Кубан. округ, то його показник природ. руху насел. наблизився б до українського. У наведених цифрах жахливі кубан. показники розчинилися у досить благополуч. показниках ін. округів Пн.-Кавказ. краю. Нац. спрямованість Г. визначається тим, що в обох регіонах – УСРР і на Кубані – чисельність українців у складі насел. перевищувала дві третини.

Різницю між голодом і Голодомором ілюструє зіставлення двох регіонів, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії – України і Поволжя. У двох поволз. краях, за розрахунками пензен. історика В. Кондрашина, померло від Г. 366 тис. осіб; в УСРР, за розрахунками С. Кульчицького, – 3 млн 238 тис. осіб. Тер. двох поволз. країв (сучасні Волгогр., Оренбур., Пензен., Самар. і Саратов. обл.) складала 435 тис. км², тер. УСРР – бл. 450 тис. км². Якщо до 1933 сталін. тоталітарна держава здійснювала масові репресії за соц. ознакою, то від 1933 – й за національною. В Україні вони були спрямовані одночасно проти селян (покарання Г.) і нац. інтелігенції (масові арешти). За масштабами у 1933 (124 463 особи) вони майже не поступалися арештам у 1937 (159 573 особи) і перевищили їх у 1938 (106 096 осіб). Загибель від Г. бл. 3,5 млн сільс. жителів упродовж 1933 не мала аналогів у понад тисячоліт. історії українського народу. Г. 1933 відклався у генетич. пам'яті народу як найжахливіше лихо.

Г. був геноцидом селянства в Україні і на Кубані, поєднаним у часі з планомірним винищенням укр. інтелігенції. Тобто це був геноцид українців як нації. Проте він принципово відрізнявся від винищення вірменів, здійснюваного Осман. імперією і кемаліст. Туреччиною 1915–23, або від євр. Голокосту на тер., підвлад. нацист. Третьому райху. Він не впливав з офіційно проголошеної нац. політики ВКП(б), а був складовою

масового терору як форми держ. управління за сталін. режиму.

Геноцид застосований під прикриттям хлібозаготівель у катастрофічної ситуації, що складалася після 1929 в СРСР. Він пов'язаний з реалізацією сталінської «революції згори». Й. Сталін бажав під виглядом артільей створити на селі комуни. Під загрозою внесення до списків розкуркулюваних усіх селян насильно об'єднували у комуни. До весни 1931 більшість господарств було колективізовано. Під час проведення колективізації усуспільнювали фактично все майно аж до дріб. худоби та птиці. У відповідь піднявся могутній антиколгоспний рух. Ген. секр. змушений був відступити й опублікувати у березні 1930 в г. «Правда» ст. «Запаморочення від успіхів», у якій переклав вину за «перегини» на місц. працівників і «подарував» колгоспникам можливість мати присадибну ділянку та власну корову. Однак сталін. відступ у березні 1930 був декларативним: усіх, хто вийшов з колгоспів, примусово повернули, а все, що вироблялося у громад. госп-ві колгоспів, підлягало відчуженню (колгоспники мусили задовольнитися тим, що одержували з присадибного господарства). У попереднє десятиріччя держава надавала широкі пільги колгоспам з метою заохочення їх утворення на добровіл. засадах. Різкий перехід до протилеж. політики, коли хлібозаготівел. органи часто прямо з полів забирали майже весь вирощений урожай, призвів до стихій. масового саботування громад. праці. Водночас далися взнаки низький рівень орг-ції праці та нестача с.г. техніки. Аналіз компарт. рад. постанов та інструкцій 1930–32 підтверджує саме цей висновок, хоча декларовано все було інакше. Саме у ці роки сформувалося поняття «трудодень», було багато розмов про подолання зрівнялівки в оплаті колгосп. праці, розроблялися заходи для організац.-госп. зміцнення колгоспів. У квітні 1930 прийнято закон про хлібозаготівлі, за яким колгоспи мусили здавати державі від третини до чверті валового збору (в незерн. регіонах – не більше однієї восьмої). Осн. частина врожаю підлягала розподілу за трудоднями.

Тим часом небачена за глибиною та інтенсивністю світ. екон. криза (відома в історії під назвою «Велика депресія») призвела до небувалого падіння на світ. ринку цін на пром. устаткування. Рад. зовн.-торг. орг-ції кинулися скуповувати обладнання та устаткування (іноді й не зовсім потрібне) за низькими цінами і на пільг. умовах оплати. Та незабаром виявилось, що ціни на с.г. продукцію впали ще більше. Оскільки довгострок. позик СРСР ніхто не давав (через відмову визнати царські борги), то щоб заробити валюту, доводилося продавати більше хліба. Хлібозаготівел. плани стали непомірними. Аби збільшити експортні ресурси, держава викачувала у колгоспів увесь урожай.

Така політика руйнувала економіку колгоспів і змушувала селян, передусім молодь, відмовлятися від праці на землі. Обстеження 200 колгоспів різних р-нів, проведене ДПУ УСРР 1931, показало, що «неорганізов. відхідництвом» була охоплена половина з них. Найпоширенішим це явище стало у колгоспах пром. смуги. Показовим є приклад артілі ім. Петровського Старобільс. рну, де на роботу в Донбас без дозволу правління пішло 200 з

300 працездат. колгоспників, які аргументували свій відхід: «Далі в колгоспі бути неможливо, хліба дають мало, працюємо майже безплатно. Треба тікати в Донбас, поки не пізно». Переконаючись з року в рік, що держава забирає весь хліб, селяни почали працювати у громад. госп-ві недбало. Хліб гинув у полі під час жнив і транспортування, частину зерна колгоспники пускали в соломку і полову. Їм залишали тільки ці «озадки», а зерно після обмолоту відвозилося прямо на елеватори або зсипні пункти. Після переходу до суціль. колективізації в СРСР почалася стрімка урбанізація: кількість селян, які прибували в міста, зросла з 7ми млн осіб у 1929 до 9,2 млн у 1930 і 10,8 млн у 1931. Аби припинити неконтрольов. урбанізацію, в грудні 1932 у СРСР запроваджена система внутр. паспортів, що збереглася до нашого часу.

З року в рік становище з продовольством в укр. селі ставало дедалі гіршим. Незважаючи на сприятливі природні умови, втрати врожаю 1931 і, особливо, 1932 набули колосал. розмірів. Хлібозаготівел. плани залишились невиконаними, хоча держава гостро потребувала хліба. Влада знайшла вихід у жорстокому грабунку селян. Під час хлібозаготівель з урожаю 1931, що затяглися до весни 1932, в багатьох колгоспах вибрали навіть продовол. і насіннєве зерно, у десятках сільс. р-нів України розпочався повал. Г. Він тривав, поки визрів новий урожай, і забрав життя бл. 150-ти тис. селян. Прагнучи врятувати хоча б дітей, селяни везли їх у міста і десятками тисяч залишали в установах, лікарнях, на вулицях.

Восени 1932 в осн. хлібовироб. регіонах Й. Сталін утворив надзвич. хлібозаготівел. комісії. В Україні її очолив голова Раднаркому СРСР *В. Молотов*. На Пн. Кавказі комісія діяла під кервом секр. ЦК ВКП(б) [Л. Кагановича](#). У Поволжі головою комісії працював секр. ЦК ВКП(б) *П. Постишев*. Результатом їх діяльності став Г. в усіх названих регіонах. Він розпочався і в містах незерн. регіонів СРСР, знятих з централізов. постачання внаслідок дефіциту хліба. Це був голод, який лише у деяких регіонах СРСР внаслідок цілеспрямов. політики сталін. режиму поступово переростав 1932–33 у потвор. голод. мор з кількістю жертв, на порядок вищою, ніж під час голоду. Початком роботи комісії в Україні слід вважати появу *В. Молотова* на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня. На цей час Україна виконала тільки 40 % встановленого хлібозаготівел. плану: бл. 1,5 тис. укр. колгоспів виконали план задачі продовольства і не потрапили під санкції, але 23 тис. колгоспів були боржниками держави, яка вирішила відібрати у них зерно примусово. У виступах укр. кер. на Третій партконференції (липень 1932) були спроби оцінити втрати врожаю 1931. [С. Косіор](#) оцінював їх у межах 120–150 млн пудів, *О. Шліхтер* назвав цифру 150 млн, *М. Скрипник* – до 200 млн пудів. Ці цифри давали уявлення про масштаби – до половини річного продовол. фонду сільс. населення. Будь-яких повідомлень про втрати врожаю 1932 не існує, але ситуація у с. госп-ві тоді ставала катастрофічною. У кер. держави складалося враження, що урожай в Україні не загинув, а був розкрадений. Замість відмови від спотвор. виробн. відносин, які змушували колгоспників приховувати власну продукцію, Й. Сталін став на звич. шлях репресій. 7 серпня 1932 з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону

майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності».

Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше 10ти р. Центр. г. «Правда» організувала в Україні рейд, в якому 7–17 серпня 1932 взяли участь 100 тис. «ударників преси». Мета рейду – боротьба з крадіжками зерна. Проте даремно кореспондент «Правди» по Дніпроп. обл. закликав шукати підземне «пшеничне місто». «Ударники преси» не знайшли його. Після того, як хлібозаготівлі у вересні та жовтні 1932 дали мізерні результати, на зміну «ударникам преси» прийшла надзвич. комісія. Вона не видавала влас. розпоряджень, але доки існувала, всі компарт.рад. постанови у респ. писалися під диктовку В. Молотова або Л. Кагановича. Беручи на себе функції політ. керва, компарт. вожді покладали безпосередню управлін. роботу на рад. органи влади. У надзвич. ситуаціях компарт. диктатура виходила на перед. план. Проте В. Молотов мав намір спиратися при здійсненні хлібозаготівель у місцевості, якій вже загрожував Г., на всі можливі важелі влади. В одній із постанов політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 29 листопада 1932 вказувалося: «ЦК считает ненормальным и вредным такое положение, когда в районах и областях вся хлебозаготовительная работа выполняется только партийным аппаратом, когда партийный аппарат непосредственно и от своего имени выполняет различные административные функции (наложение штрафов, аресты, раскрытие ям и т. д.), а советский аппарат в это же время совершенно бездействует и не исполняет своих прямых обязанностей, не несет никакой ответственности». Функції нагляду за виконанням директив надзвич. комісії забезпечували у рнах і великих насел. пунктах дільничні групи у складі прокурора, нар. судді та слідчого. Вони керували судово-слідчими бригадами та виїзними сесіями нарсуду. Кількість таких бригад у грудні 1932 дійшла до 700.

Заготівлі викликали опір місц. управлін. апарату, який розумів, що позбавлені хліба люди не доживуть до наступ. врожаю. Наявність опору, який кваліфікувався як «зрада», підтверджує лист ген. секр. ЦК КП(б)У С. Косіора від 13 грудня 1932 до секр. обкомів партії: «За останній час виявляється все більша кількість випадків зради з боку комуністів, не тільки сільських працівників (голів колгоспів, секретарів осередків, голів сільрад та ін.), а також з боку відповідальних керівних працівників районів». Від імені ЦК С. Косіор (а фактично – В. Молотов) пропонував негайно ставити питання про виключення з партії «зрадників» з наступ. їх висилкою на Пн., ув'язненням на тривалі строки, розстрілом. Усі випадки «зради» висвітлювалися в пресі. Скорочення постачання хліба за картками у містах або зняття цілих міст з держ. постачання пояснювалося куркул. саботажем хлібозаготівель. Щоб відвести від себе відповідальність за руйнівні наслідки політики форсов. індустріалізації, кер. країни пропонували насел. міст замість хліба інформацію про карал. дії проти саботажників. Така інформація була потрібною і для того, щоб подолати опір місц. влади у сільс. рнах. Виконуючи директиву В. Молотова, до заготівел. роботи

підключилися чекісти. Голова ДПУ УСРР *С. Реденс* 22 листопада розробив план операції «по выявлению контрреволюционных центров, организующих саботаж и срыв хлебозаготовок». Операція, що повинна була охопити 243 рни, з санкції ЦК КП(б)У почалася негайно.

Інформатив. є звіт голови ЦКК КП(б)У і наркома робітничо-селян. інспекції УСРР [В. Затонського](#), який у січні 1933 працював уповноваженим ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях у Одес. обл. Він виконував доручену справу не механічно, а діяв з ентузіазмом, виявляючи винахідливість і пекельну дотепність. В. Затонський не був задоволений роботою підлеглих С. Реденса і у звіті писав: «Несомненно, включение ГПУ (до декабря они по хлебу фактически “информировали о настроениях”) дало известный эффект. Несомненно, их работники организованнее, а часто и толковее многих иных (это тебе не “красные профессора”), но и ГПУ, кое-что раскрывши сначала, осталось с настроениями, а мужик – с хлебом». У цьому ж звіті він зазначав, що селяни перестали боятися чекістів і репресій: «Мне рассказывали из практики Одесской области, в частности, Новой Украинки и Знаменки (то же передавал товарищ, приехавший ко мне из Никополя), что выселением на север не так уж огорчались. Никто не дезертировал, многие шли с гармошкой, а были даже случаи “добровольчества”, когда соседи обращались с просьбой включить их в партию переселенцев». В. Затонський писав про це з подивом, не розуміючи поведінки селян, тому що був упевнений: «мужик – с хлебом». А селяни надавали перевагу депортації перед голод. смертю. Секр. Краснопіл. райкому партії на Харківщині доповідав у ЦК КП(б)У в грудні 1932: «Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: “Хай судять та везуть звідцілья, так хоч з голоду не вмереш, а вдома коли залишимося, все рівно помремо”».

«Візит. карткою» Г. були натурштрафи – конфіскація незерн. продовольства у боржників по хлібозаготівлях. Конфіск. продовольство не зараховувалося у залік за борг, а було лише карал. засобом, тобто не позбавляло боржника необхідності здачі державі зерна. Заготівельники були переконані, що десь у ямах або «озадках» (соломі й полові) зерно у колгоспників є. Щоб змусити їх розрахуватися з державою, вони вдавалися до штрафів. Профес. журналісти і робсількори галасували біля кожної розкритої ями з хлібом, виховуючи у міських жителів ненависть до сільс. «куркульні», яка нібито саботажем заготівель мала намір задушити їх голодом. Надзвич. комісія мобілізувала на заготівлі в Україні десятки тисяч апарат. працівників, робітників і службовців, учителів, викладачів ВНЗів. Вони місяцями перебували у селах, але вичавлювали ледь помітний струмочок зерна. Коли селян позбавляли хліба, від Г. гинули дуже бідні власники слабких госп-в, а люди, що мали кращі госп-ва, виживали за рахунок незерн. продовольства, яким запасалися до нового врожаю. Якщо це продовольство конфіскувалося за борги, гинули й вони. Купити їжу на сільс. базарах було неможливо. Кооп. крамниці «отоварювали» тільки тих, хто виконав хлібозаготівел. план. У місті магазини перетворилися на розподільники,

які обслуговували тих, хто мав картки. Система магазинів «Торгівля з іноземцями» («торгсины») у містах продовжувала існувати й після того, як СРСР відмовився від послуг зарубіж. фахівців і робітників. Вона викачувала у голодуючого насел. валюту, сімейні коштовності й навіть натільні хрестики. Але ці магазини не врятували від голод. смерті: мало хто серед насел. мав золото або коштовності. Продиктована В. Молотовим постанова ЦК КП(б)У про заходи із посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 містила пункт, який став запальною свічкою Г.: «В колхозах, допустивших разворовывание колхозного хлеба и злостно срывающих хлебозаготовки, применяют натуральные штрафы в виде установления дополнительного задания по мясозаготовкам в размере 15месячной нормы сдачи для данного колхоза мяса как по обобществленному, так и индивидуальному скоту колхозника». У розділі, який торкався одноосібників, містився такий пункт: «В отдельных районах (по постановлению облисполкома) штраф может быть установлен картофелем в размере годовичного плана данного хозяйства по картофелю. В исключительных случаях по специальному постановлению облисполкома размер штрафа может быть удвоен». Треба підкреслити: у компарт.-рад. постановах про натуральне штрафування названі тільки м'ясо, сало й картопля. У них не згадувалися крупи, буряки, квасоля, цибуля, гарбузи, фруктова сушня та ін. продукти тривалого зберігання. Та через два місяці після виходу постанови від 18 листопада «злісні боржники» були піддані натурал. штрафуванню за повною програмою, що підтверджують свідки Г. А серед «злісних боржників» опинилися всі укр. колгоспи, за винятком півтори тисячі. 8 грудня С. Косіор рапортував Й. Сталіну: «Наибольший результат дает применение натурштрафов. За корову и свинью сейчас колхозник и даже единоличник крепко держатся. Наиболее эффективной эта мера оказалась в отношении единоличников. Что касается колхозов, то здесь результат меньший, ибо штрафы пока коснулись только обобществленного стада, а персонально колхозников почти еще не затронули». Не пройшло й місяця після запровадження цього карал. заходу, як до нього звикли настільки, що з'явилося ще одне словоскорочення – натурштрафи. Стало зрозумілим, що держава дістала новий потуж. засіб тероризування селян. 1 січня 1933 Й. Сталін надіслав у Харків кер. УСРР новорічну телеграму, оформлену як постанова ЦК ВКП(б): «Предложитъ ЦК КП(б)У и СНК УССР широко оповестить через сельсоветы колхозы, колхозников и трудящихся единоличников, что: а) те из них, которые добровольно сдают государству ранее расхищенный и скрытый хлеб, не будут подвергаться репрессиям; б) в отношении колхозников, колхозов и единоличников, упорно продолжающих укрывать расхищенный и скрытый от учета хлеб, будут применяться строжайшие меры взыскания, предусмотренные постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. (об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной социалистической собственности)». Перший пункт телеграми був попередженням, другий стає зрозумілим тільки у зіставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було виявити. Яким способом? Обшуками. Під час їх проведення хліб могли знайти або не

знайти. У першому випадку все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932. На тих боржників, у кого при обшуках хліб не знаходили, від листопада 1932 накладали натурштрафи. Звідси впливав логіч. і зрозумілий усім селянам висновок: у кого не знайдуть хліб, заберуть у вигляді штрафу ін. продовол. продукти.

Під кервом чекістів і уповноважених по хлібозаготівлях обшуки у кожному селі проводили місц. чл. комтів незамож. селян. Легенда про «підземні міста з пшениці» вмерла разом із суціл. обшуками. До 1 листопада з урожаю 1932 заготовлено 136 млн пудів. За 3 місяці свого існування надзвич. комісія «заготовила» в укр. селі 87 млн пудів хліба. В Архіві СБУ є документ, у якому повідомлялося: органи ДПУ та міліції за період від 1 грудня до 25 січня знайшли 14 956 ям, 621 «чорний амбар» і 1359 ін. тайників, з яких вилучено 1 718 500 пудів зернохліба. У цю кількість увійшов хліб, знайдений в «озадках» (прихований колективно), а також виявлений у перекупників. Тобто зерно, виявлене при обшуках, які супроводжувалися конфіскацією всього незерн. продовольства, становило зовсім мізерну частку в усьому обсязі заготівель. Фактично держава відібрала у селян весь амбар. урожай 1932. Види на врожай, на основі яких був розрахований хлібозаготівел. план, залишилися тільки видами. Ніхто не розікрав урожай, просто основна його частина була втрачена внаслідок небажання селян працювати на державу безплатно. Весною 1933 селян привчали працювати удар. темпами у громад. госп-ві шляхом оргції харчувал. пунктів на польових станах. Для цього держава виділила частину раніше відібраного зерна. З метою налагодження життя у враженому Г. селі організовані надзвич. органи компарт. диктатури – політвідділи МТС і радгоспів.

Й. Сталін та його оточення оцінювали Г. як корис. засіб викорінення приватновласниц. настроїв і привчання колгоспників до колектив. праці. Секр. ЦК КП(б)У М. Хатаєвич 3 березня 1933 доповідав: «Чувствуется отрезвление после того разгула и обострения собственнических, мелкобуржуазных вожделений, которые переживало большинство колхозников во время прошлых хлебозаготовок. Среди большинства тех колхозников, которые совсем еще недавно таскали и воровали колхозный хлеб, относились небрежно к колхозному имуществу, не хотели честно работать в колхозном производстве, замечается, что они все более осознают необходимость честно и старательно работать для колхоза». «Виховна» функція терору Г. чітко простежується й у листі С. Косіора Й. Сталіну від 5 березня 1933: «Бывшие на местах товарищи рассказывают, что теперь о том, что “хлеб забрали” – на Киевщине почти совершенно не говорят, а винят себя за плохую работу, за то, что не сберегли хлеба, дали его растащить. В этом отношении, несомненно, имеется известный поворот среди колхозной массы, что сказывается в отношении к тем, которые не работали. Однако это понимают далеко еще не везде и далеко не все колхозники. То, что голодание не научило еще очень многих колхозников уму-разуму, показывает неудовлетворительная подготовка к севу как раз в наиболее неблагополучных районах».

Укр. Г. істотно вплинув на формування рад. економіки. Переконавшись у тому, що селяни не працюватимуть у громад. госп-ві колгоспів безплатно, Й. Сталін ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Чи могли відносини між контрольюв. державою «командними висотами» економіки і с. госп-вом радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення 10го з'їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Цим рішенням відкривалася нова екон. політика – НЕП. А постановою від 19 січня 1933 держава визнавала, що вирощена у колгоспах продукція належить селянам. Також визнавалося, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, який мав бути відомий колгоспникам ще до початку с.г. року. Податк. характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно належить тільки колгоспникам і може використовуватися ними на влас. розсуд. Те, що колгоспникам було завчасно відомо, скільки зерна вони мусять відвантажити державі за обов'язк. поставкою і як плату за послуги МТС наприкінці року, створювало зацікавленість у результатах колектив. господарювання. Отже, не в березні 1930, а лише у січні 1933 колгоспи набули того вигляду, який закріпився у свідомості більшості сучасників: одним своїм боком (громад. госп-вом) вони оберталися до держ. сектора економіки, а ін. (присадиб. госп-вом) – до ринку.

Коли дослідник Г. аналізує нац. вимір проблеми, він потрапляє у дві пастки. Перша – пошук і аналіз джерел. У постанові ЦК КПУ від 26 січня 1990, якою дозволявся вихід у світ документал. зб. «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», стверджувалося, що причина цієї трагедії – у надмір. хлібозаготівлях. Проте документи збірника переконливо заперечували таку інтерпретацію Г. Вони свідчать, що держава наклала на укр. селян («боржників» і «саботажників») натурштрафи. Всюди в Україні «заготівельники» вилучали незерн. продовольство, якщо не знаходили хліба. Зрозуміло, що конфіскація продовольства – це вже не хлібозаготівлі, а щось зовсім ін.: тут маємо справу з творенням Г. Як пояснити мотиви, якими керувався Й. Сталін, обираючи для такої жорсткої репресії тільки два регіони, заселені переважно українцями? Чи пояснював Й. Сталін мотиви своїх дій людям, яким доручив організацію Г. – В. Молотову і Л. Кагановичу? Документів таких не знайдено. Коли здійснювалися різні заходи у регіонах, охоплених Г., сам факт визнання його вилучався навіть з цілком таємної документації вищих компарт. органів в «особые папки». Тепер вони доступні дослідникам, але в них не знайти відповіді на питання «чому?» Чи могли поплічники Й. Сталіна, які дожили до похилого віку, розкаятися і розповісти про скоєне ними у 1932–33? Видана у Москві 1999 кн. Ф. Чуєва «Молотов. Полудержавный властелин» має 736 с. Це записи бесід письменника з В. Молотовим. Один із 10ти розділів прямо називається «Про колективізацію». На відміну від ін., він зовсім короткий – не більше 10ти с. Запитання і відповіді на тему Г. займають 4 рядки:

«– В писательской среде говорят о том, что голод 1933 года был специально организован Сталиным и всем вашим руководством.

– Это говорят враги коммунизма! Это враги коммунизма. Не вполне сознательные люди. Не вполне сознательные...».

«Памятные записки» Л. Кагановича у рукопис. варіанті мали 14 тис. с. Друкуючи мемуари «залізного наркома», моск. видво «Вагріус» відібрало найбільш цікаве. Можна не сумніватися, що розповідь про поїздки Л. Кагановича 1932–33 в Україну і на Кубань була б надрукована, якби її знайшли. Саме йому належала ідея занесення на «чорну дошку» сіл, які виявлялися «злісними боржниками» по хлібозаготівлях. Одним із елементів режиму «чорної дошки» були натурштрафи, поширені Й. Сталіним з 1 січня 1933 на всю тер. України. Але у цій книзі не знайдемо жодного рядка про кампанію суціль. колективізації в Україні, не кажучи вже про Г. Не знаходячи документал. підтвердження дій, що призвели до Г., дослідник нерідко змушений відтворювати зміст усних вказівок, які циркулювали по всій адм.-силовій вертикалі, за подібністю узгоджених дій представників влади на всій величез. тер. двох регіонів. Друга пастка чекає дослідника історії Г., коли він оприлюднює свої висновки. Якщо мова йде про висновки соц.-екон. характеру, суспво сприймає їх без особл. дискусій (Г. відбувся у зовсім ін. соц.-екон. ситуації). Протестують проти них тільки комуністи, яким хочеться, щоб історія КПРС виглядала пристойно. Коли мова заходить про висновки, пов'язані з нац. політикою кер. держ. партії, кількість незгідних істотно більша. Висновки ігнорують представники тієї або ін. національності – залежно від їх змісту.

Зокрема багато хто в укр. суспві переконаний у тому, що українців знищували через те, що вони – українці. Істор. вина за Г. покладається на сучасну Росію. Натомість у рос. суспві та серед знач. частини насел. пд.-сх. обл. України тема Г. взагалі неактуальна. Рос. історики здебільшого не визнають того, що Г. був використаний сталін. режимом як знаряддя політ. терору. У ст. «Голод», опубл. у 7му т. «Большой российской энциклопедии» (Москва, 2007), Г. в Україні відведено 4 рядки: «масштабы Г. на Украине связаны в первую очередь с действиями властей (изъятие посевного материала), усугубившими последствия коллективизации», і жодної праці укр. дослідників Г. у бібліографії. Ті серед них, хто все-таки визнає факт терору Г., не вбачають у такому терорі нац. складової. Обидві позиції, незважаючи на їхню протилежність, схожі в одному: вони емоційні, а не наукові. У першому випадку з рос. народом ототожнюють тоталітарну державу, хоча вона була цілком вільною у своїх діях і не залежала від волевиявлення будь-якого народу з числа тих, хто населяв СРСР; у другому – ігнорується сам факт винищення мільйонів українців під час Г. 1932–33. У результаті ми маємо нагромаджений за останні півтора десятиліття величез. фактич. матеріал, який показує вселен. масштаб трагедії, але не можемо узгодити його інтерпретацію на держ. рівні. Це означає, що визнання Г. геноцидом міжнар. громадськістю знаходиться під загрозою, незважаючи на те, що Комісія Конгресу США з укр. голоду та

Міжнар. комісія юристів прийшли до такого висновку ще у часи існування СРСР.

Г. в укр. регіонах СРСР був зразком комбінов. тероризування. З одного боку, він став одним із методів суціль. колективізації укр. селянства. Спочатку селян загнали у колгоспи, використовуючи ін. форму терору – «ліквідацію куркульства як класу». Потім їх привчали до сумлін. праці в громад. госп-ві колгоспів за допомогою терору Г. З ін. боку, терор Г. був методом політ. упокорення українців. Не випадково він збігся у часі з припиненням українізації населених українцями регіонів за межами УСРР, а також з масовим винищенням нац. інтелігенції безпосередньо в УСРР.

Соц.-екон. криза в СРСР на поч. 30х рр. становила велику небезпеку для сталін. диктатури. Чи можна вважати, що вона була всюди однаковою? Чи, навпаки, існував регіон, який становив для Кремля особливо сильну загрозу? Слід зважати на те, що держ. партія керувала країною не безпосередньо, а через ради. За кер. партії залишалася диктатор. влада, а за радами – поточне управління. Компарт. диктатура дозволяла надавати країні будь-яку держ. форму. Вона залишалася централізов. і унітар. навіть у вигляді конгломерату незалеж. республік. Цим більшовики й скористалися у боротьбі з нац.-визв. рухом, коли завойовували владу. У Декларації прав народів Росії від 15 листопада 1917 за підписами [В. Леніна](#) і Й. Сталіна урочисто проголошувалися рівність і суверенність усіх націй, а також їх право на вільне самовизначення аж до відокремлення та утворення самост. держави. Реалізація цієї декларації залежала тільки від однієї умови: утворювана «самостійна і незалежна» держава мала бути радянською. Якою була така незалежність, наочно засвідчив голод 1921 (див. [Голод 1921–23](#)). Хоч інтенсивність голодування у пд. губ. Україні була не меншою, ніж у Поволжі, Кремль заборонив поширення будь-якої інформації про трагедію укр. селян і почав вилучати хліб у «незалежній» респ. методами офіційно скасованої продрозкладки для постачання «червоних столиць», Червоної армії та поволз. селян. Під час цього стихій. лиха кер. держ. партії вперше зрозуміли, як діє Г. на політ. активність населення. Охоплений антирад. повстаннями Пд. України з 2ї пол. 1921 затих. Не відчуваючи підтримки, *Н. Махно* повернув свої тачанки на Захід і опинився в Румунії. Пересвідчившись у тому, що голодуюча людина впадає в апатію, хлібозаготівельники розгорнули роботу з вилучення зерна навіть у пд. губ. України. Вперше в історії сучас. Європи у боротьбі з повстан. рухом було застосовано терор Г. Однак кер. держ. партії постійно відчували потенц. загрозу центру з боку нац. респ. і особливо – з боку України, яка за екон. і люд. потенціалом перевищувала всі ін. респ. (окрім Росії), разом узяті. Повноцінна влада рад. органів зробила б нац. респ. реально існуючими держ. утвореннями. Закладені у рад. конституціях принципи рівноправності нац. респ. із Росією та їх вільного самовизначення аж до відокремлення й утворення самост. держави були головним боєм для можновладців Кремля. Проте вони розуміли, що повернення до передрев. поділу країни на губ. неможливе. Розуміли вони й те, що наявність держ. статусу і великі конституц. права нац. респ. могли призвести до розвалу побуд. більшовиками держави у

випадку послаблення центр. влади (зрештою це й трапилося 1991). Перспектива такого послаблення існувала й на поч. 30х рр. у зв'язку з розгортанням соц.-екон. кризи. Кремлів. керівство не дуже довіряло навіть влас. кадрам, відрядженим у нац. республіки. З особливою підозрою вони ставилися до компарт.-рад. апарату в Україні – респ., яку їм довелося тричі завойовувати 1917–19. Укр. субцентр компарт.-рад. влади контролював до десяти колиш. губ., хоча мав не більше статут. прав, ніж будь-який рос. губпартком. У майже століт. історії КПРС стався один-єдиний випадок, коли парт. комт високого рівня збунтувався проти Центр. комту держ. партії. 4а Всеукр. партконф. навесні 1920 забалотувала рекомендований Москвою список чл. ЦК КП(б)У і обрала своїх кер. за влас. бажанням. Однак обраний ЦК був негайно розпущений, а персон. склад КП(б)У очищений за допомогою чекістів на чолі з [Ф. Дзержинським](#), який за дорученням В. Леніна пробув в Україні кілька місяців. Відтоді до харків. субцентру влади Кремль ставився з особл. підозрою.

У боротьбі за владу в політбюро ЦК РКП(б), яка розгорнулася після хвороби і смерті В. Леніна, Й. Сталін зробив вдалий хід: спочатку відкликав з України за допомогою своїх тимчас. союзників у боротьбі з *Л. Троцьким* [Г. Зінов'єва](#) і [Л. Каменєва](#) голову Раднаркому УСРР *Х. Раковського*, а потім домігся призначення на посаду ген. секр. ЦК КП(б)У свого підручного *Л. Кагановича*. За допомогою останнього він спромігся використати у боротьбі з конкурентами (уродженцями України *Л. Троцьким* і *Г. Зінов'євим*) одну з найбільш потужних у партії оргцій – КП(б)У. З ін. боку, невелика група чл. ЦК КП(б)У, яку прийнято називати націонал-комуністами, прагнула якомога ширше використати офіц. курс центр. компарт.-рад. керівства на коренізацію влади в інтересах дерусифікації України – поширення української мови та прискореного розвитку нац. культури. Згуртувавшись навколо наркома освіти УСРР *М. Скрипника*, вони здійснювали українізацію навіть за межами УСРР, особливо успішно на Кубані. Ця політика мала для більшовиків небажаний ефект – нац. відродження. *М. Скрипник* 1927 публічно оголосив УСРР П'ємонт для всього українського народу на етногр. тер. України. Йшлося не тільки про зх.-укр. землі у складі ін. держав – за переписом 1926 у РФ проживало майже 8 млн українців. Доки Й. Сталін боровся за владу, він змушений був погоджуватися на поступки у нац. питанні. Він навіть закривав очі на необережні заяви *М. Скрипника* про доцільність приєднання Кубан. округу Пн.-Кавказ. краю до України. 20і рр. називають нац. відродженням в Україні, а 30і – розстріляним відродженням. Завжди націлений на превентивні репресії, Й. Сталін 1929 замовив чекістам відкритий процес над укр. інтелектуалами. У березні 1930 в Харкові відбувся процес над створеною в кабінетах слідчих «*Спілкою визволення України*». Наступ. року чекісти створили ще одну «контрреволюційну» оргцію, на чолі якої зробили спробу поставити *М. Грушевського*. Але наймасштабніше винищення укр. інтелігенції розгорнулося після самогубства у липні 1933 зацькованого *П. Постишевим* *М. Скрипника*. У цей жажливий для респ. час у концтаборі і тюрми потрапила більшість діячів укр. культури, серед них – багато представників уже нової генерації робітничо-селян. походження. Жертвами чекістів ставали практично всі,

хто брав участь у Визв. змаганнях 1917–21. Піком індивідуал. репресій в Україні став 1937. Після винищення тих, хто боровся з рад. владою у 1917–21, Кремль узявся перечищати власну креатуру в Україні. З 62х чл. ЦК КП(б)У, обраних на 13му з'їзді респ. парт. оргції у червні 1937, 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11ти чл. політбюро ЦК КП(б)У були репресовані 10, вижив тільки *Г. Петровський*. Його зняли з посади «всеукраїнського старости», викликали у Москву, але потім забули про нього. Отже, після нац. відродження 20х рр., яке в Кремлі вважали небезпечним, у жахливий вир сталін. репресій потрапили і укр. інтелігенція, і компарт.-рад. апарат, і багатомільйонне селянство. Як висловлювався теж репресований пізніше ген. секр. ЦК КП(б)У С. Косіор у листі до Й. Сталіна від 15 березня 1933, голодування повинне було «навчити колгоспників уму-розуму», тобто змусити їх сумлінно працювати на державу в громад. госп-ві артілей. Г. «навчив уму-розуму» й кубанців, які у 20х рр. активно сприяли українізації свого округу. Й. Сталін у постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 назвав цю українізацію «петлюрівською». На Пн. Кавказі, де вона охопила майже половину рнів, усі установи, школи і період. вид. переводились на рос. мову, українців Кубані та ін. округів краю примусово реєстрували як росіян. За Всесоюз. переписом насел. 1939 86,8 % мешканців Краснодар. краю стали росіянами. Лише 150 тис. осіб (4,7 %), які прибули з України у 30х рр., могли оголосити себе під час перепису українцями. 1 лютого 1933 хлібозаготівлі в Україні офіційно припинялися, вона почала отримувати продовол. і насіннєві позички.

Аналізуючи політику Й. Сталіна щодо України, [І. Лисяк-Рудницький](#) у ст. «Новий Переяслав», вперше опубл. 1956 у париз. польськомов. ж. «Kultura», назвав її гігант. спробою зламати спротив українського народу методами фіз. насильства. При цьому йшлося не про тотал. винищення українців (для цього вони надто чисельні), а знищення їх найбільших актив. сусп. груп, щоб обезголовити націю, зробити з неї покірне знаряддя в руках Москви.

Г. здійснювався за повної відсутності будь-якої інформації у рад. ЗМІ про масову загибель людей. Навіть у служб. документації компарт.-рад. установ під грифом «цілком таємно» вживати слово «голод» заборонялося. Цього правила дотримувалися і у політбюро ЦК ВКП(б). Щоб унеможливити офіц. і неофіц. розмови про Г. у середовищі компарт.-рад. працівників, відповідні інструкції передавалися підлеглим через т. зв. особл. папки. Внаслідок цього у регіонах, де терор Г. не застосовувався, уявлення про характер і масштаби голодування в Україні не мали навіть керівники високого рангу. *М. Хрущов*, який у 1930х рр. був другим секр. Моск. міського й обл. комтів ВКП(б), у спогадах писав, що нічого не знав про ситуацію в Україні. Люди, навіть фахівці-історики, які народилися після 1933, мали непевні знання про Г. Вони знали, що на цю тему не прийнято говорити. Існував бар'єр на рівні підсвідомості, який неможливо було подолати людям з рад. вихованням. Ніхто з них не міг відрізнити укр.-кубан. Г. від голоду в ін. регіонах СРСР, їм не спадало на думку, що робітничо-селян. держава може застосувати проти свого народу терор Г. Деяка

інформація про Г. просочувалася на Захід. На території Зх. України поширювався рух за збирання коштів для допомоги голодуючим. До Ліги Націй та рад. уряду надходили петиції з протестом проти штучного Голодомору. Однак рад. влада заперечувала існування голоду й відмовлялася від допомоги, стверджуючи, що чутки про Г. поширюють вороги СРСР. Певні відомості про Г. мали спецслужби і дипломат. представники країн Заходу, зокрема мінво закордон. справ і уряд Великої Британії користувалися різноманіт. і широкою інформацією з різних джерел. Про це свідчить зб. «Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–33» («Форін офіс і голод: британські документи про Україну і Великий голод 1932–1933 рр.», Кінгстон, 1988), укладена [Б. Корданом](#), [Л. Луцюком](#) і [М. Царинником](#). Детальні й точні рапорти отримували від ген. консула у Харкові С. Граденіго дуче Італії Б. Муссоліні. Їх упорядкував і видав 1991 у Турині під назвою «Lettere da Kharkov: La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33» («Листи з Харкова: Рапорти італійських дипломатів про голод 1932–33 в Україні та на Північному Кавказі») [А. Граціозі](#). Добре орієнтувався у ситуації в СРСР і новообраний президент США Ф. Рузвельт. Проте він, як і лідери ін. великих держав, керувався у відносинах з Москвою виключно влас. нац. інтересами. Після приходу до влади у Німеччині 1933 А. Гітлера Й. Сталін, враховуючи високу вірогідність майбут. війни з нацистами, почав шукати шляхи зближення із зх. демократіями, що вітали таку зміну курсу (восени 1933 США визнали СРСР). На відміну від політиків, які мовчали, багато зх. журналістів виконували свій професій. обов'язок, якщо їм вдавалося побувати у регіонах, уражених Г. Одес. наук. бка опрацювала і видала бібліогр. покажчик «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» (О.; Л., 2001). Упорядники знайшли понад 6 тис. публікацій (до 1999 включно), зокрема у зарубіж. пресі 1932 зафіксовано 33, а 1933 – 180 публікацій. Тему Г. активно відслідковувала г. «Свобода» (США). Характерним є заголовок її кореспонденції від 15 лютого 1932 – «Москва хоче голодом виморити українських селян». На відміну від газет країн Заходу, в яких інформація про Г. з'являлася зі знач. запізненням, «Свобода» друкувала свої повідомлення оперативно. Серед їх назв на поч. 1933 – «Большевики висилають на Сибір населення кубанських станиць» (21 січня), «Голод охопив Радянську Україну» (28 січня), «Після масової висилки українців з Кубані большевики почали виселяти селян з України» (11 лютого). Однак кореспонденції «Свободи» були репортерськими і поширювалися у порівняно вузькому колі представників укр. діаспори. Перші аналіт. повідомлення про Г. 1932–33 у зх. пресі зробив британ. журналіст [М. Магґерідж](#). Він встиг здійснити поїздку по Пн. Кавказу й Україні до появи 23 лютого 1933 заборон. постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів» і у березні того ж року розмістив матеріали у британ. г. «Manchester Guardian». Слідом за матеріалом [М. Магґеріджа](#) ця газета опубл. ст. «Famine in Russia» («Голод у Росії»), підготовлену на основі особистих вражень [Г. Джонса](#) – колиш. секр. британ. прем'єр-міністра Д. Ллойд-Джорджа. Сенсационне повідомлення «Manchester Guardian» спробував спростувати кор. амер. г. «New York Times» британець [В. Дюранті](#) у ст. «Russians Hungry, But Not Starving» («Росіяни голодують, але не вмирають з голоду»),

розміщеній 31 березня 1933, що викликала подальшу дискусію. 21 серпня 1933 г. «New York Herald Tribune» надрукувала ст. Р. Барнса «Million Feared Dead of Hunger in South Russia» («Мільйон померлих від голоду в Південній Росії») із першою оцінкою кількості жертв. Факт Г. у подальших матеріалах визнав і В. Дюранти. Із його короткої замітки у «New York Times» від 24 серпня 1933 можна зробити висновок, що кількість загиблих становить щонайменше 2 млн осіб. Через день у цій газеті з'явилось повідомлення Ф. Берчелла, де вказувалась цифра у 4 млн осіб. Рад. влада не шкодувала зусиль і коштів для приховування наслідків Г. від іноземців. Після появи за кордоном інформації про те, що с. Гаврилівка Межів. рну Дніпроп. обл. повністю вимерло від Г., група амер. журналістів звернулася до рад. керва з проханням дозволити здійснити поїздку по Дніпропетровщині. Вони несподівано легко отримали дозвіл, але візит був організований таким чином, що журналісти не помітили ніяких слідів Г. Про позитивні враження від поїздки писав у кн. «Russia Today: What we can learn from it» («Росія сьогодні: Про що ми могли дізнатися», Нью-Йорк, 1934) один із її учасників Е. Шервуд, який фіксував побачене на власні очі. Очевидно, що жителі села дійсно померли від Г., а журналістам показали щось інше. За таким само сценарієм відбулася поїздка по СРСР відомого політ. діяча (у минулому – прем'єр-міністра) Франції Е. Ерріо. Його захоплені відгуки про СРСР, а також суперечливі газетні повідомлення про Г. зумовили неоднозначне ставлення до трагедії з боку громадськості зх. країн. У 2й пол. 1930х рр. тема Г. в СРСР втратила актуальність на Заході, а остаточно витіснили її події 2ї світ. війни. У післявоєн. період у країнах Заходу опинилося багато емігрантів-українців – свідків Г. Серед книг, складених з їхніх розповідей і виданих укр. громад. оргціями за кордоном, ґрунтовністю вирізняється 2том. довід. «The Black Deeds of the Kremlin: A White Book» («Біла книга про чорні справи Кремля», т. 1, Торонто, 1953; т. 2, Детройт, 1955). Проблематику Г. 1932–33 досліджували Канад. інт українознав. студій (м. Едмонтон) і Укр. наук. інт Гарвард. унту, засн. О. *Пріцаком*. 1983 в Унті Квебеку (м. Монреаль, Канада) проведена наук. конф., присвяч. ключовим питанням Г. Завдяки роботі цих інституцій, а також у зв'язку з наближенням 50ї річниці трагедії події 1932–33 в Україні знову привернули увагу істориків, політиків, журналістів. Узимку 1982–83 українцям США і Канади вперше вдалося привернути увагу світ. громадськості до розправи Й. Сталіна з мільйонами укр. селян, які були силою загнані у колгоспи. Відзначення 50річчя терору Г. дало поштовх дослідниц. роботі у цій галузі. 1984 амер. вчений Л. Герец почав збирати свідчення людей, які пережили трагедію. Тоді ж у Канад. дослід. центрі з укр. голоду (Торонто) створ. наук.-популяр. фільм «Жнива розпуки». На прохання укр. діаспори британ. історик [Р. Конквест](#) написав книгу про рад. колективізацію і терор Г. в Україні «The Harvest of Sorrow» («Жнива скорботи», Лондон, 1986), перевидану 1993 в Києві. Увага громадськості Заходу до подій 1932–33 у СРСР набула значення гострополіт. фактора після створення 1986 Комісії Конгресу США з укр. голоду. У відповідь ЦК КПУ створив власну комісію з провід. науковців із завданням викрити «фальсифікації» амер. учених і політиків. Але оскільки комуніст. керво вже втратило контроль над процесом перебудови, комісія не виконала парт. доручення. У

моск. і кийв. пресі з'явилися перші згадки про трагедію 1933, хоча [М. Горбачов](#), виступаючи на урочистому засіданні, присвяч. 70річчю Великої Жовтн. революції, історію колективізації подав за сталін. схемою. Але для України тема Г. була настільки болючою, що В. Щербицький у доповіді, присвяч. 70річчю проголошення УРСР, згадав про трагедію, викликану, за його словами, неврожаєм. Згадки про Г. 1932–33 в СРСР десятиріччями переслідувалися як антирад. пропаганда, тому із визнанням його в офіц. доповіді вчені отримали доступ до раніше засекречених парт. матеріалів. У світлі терору проти укр. інтелігенції, який набрав масового масштабу від 1929, та чистки парт. кадрів від «націонал-ухильників» боротьба Й. Сталіна з укр. селянством постає ланкою його заг. стратегії боротьби проти «укр. небезпеки» у контексті зміни нац. політики ВКП(б) на межі 20–30х рр.

Ситуація загострювалася тим, що СРСР не визнавав наявність 1932–33 Г. в Україні. Коли журналісти зверталися до представників УРСР в ООН із проханням роз'яснити ситуацію, ті або уникали відповіді, або все заперечували. Зрештою 11 лютого 1983 секр. ЦК КПУ з ідеології і голова КДБ УРСР звернулися до 1го секр. ЦК КПУ В. Щербицького з доповід. запискою «Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами на Україні, що мали місце на початку 30х рр.». Натомість голова оргції «Американці в обороні людських прав в Україні» І. Ольшанівський, який вивчав архіви Комісії Конгресу США з Голокосту, запропонував створити аналогічну комісію з розслідування укр. Г. Ідею підтримали конгресмен від шт. Нью-Джерсі Дж. Флоріо і сенатор від цього ж штату Б. Бредлі, оскільки там мешкало багато укр. виборців. У листопаді 1983 Дж. Флоріо вніс відповід. законопроект за підписом 59-ти конгресменів. Хоча через рік під ним стояли підписи вже 123-х конгресменів, кер. демократів у Палаті представників поставилися до нього без ентузіазму. Тоді у всіх штатах, де мешкали українці, була організована наймасштаб. акція діаспори під гаслом «Коріння трави»: до конгресменів, голів комісій і підкомісій, голови Палати представників, президента США Р. Рейґана надійшли десятки тисяч індивідуал. і колектив. звернень. Незважаючи на те, що аналогіч. законопроект 21 вересня 1984 Сенат ухвалив одноголосно, слухання у Палаті представників проходили з ускладненнями: чл. Комісії у закордон. справах не бажали зайвий раз вступати у конфлікт з Москвою (їх підтримували чиновники Держ. департаменту); на думку представника адміністрації Р. Палмера, створення подіб. комісії могло стати прецедентом для ін. етніч. груп. Натомість конгресмен Д. Рот (від Амер. євр. конгресу) нагадав про діяльність Комісії з Голокосту євреїв, порівняв Голокост й Г. і зазначив, що обидва народи (українці та євреї) нищилися з політ. мотивів. Однак Комісія у закордон. справах так і не представила законопроект, лобійований укр. оргціями. У відповідь Б. Бредлі, користуючись правом сенатора вносити правки у бюджет, в остан. день роботи Конгресу 4 жовтня 1984 приєднав до фінанс. резолюції витрати на діяльність тимчас. Комісії Конгресу США з укр. голоду. Президент Р. Рейґан підписав резолюцію 12

жовтня 1984, узаконивши, таким чином, створення Комісії. До її складу ввійшли 2 сенатори, 4 конгресмени, 3 функціонери виконав. влади і 6 представників укр. громадськості. Виконав. дир. признач. Дж. Мейс – один із небагатьох амер. фахівців з історії рад. України. Дослідниц. група за короткий строк повноважень комісії змогла здобути переконливі докази найбільшого злочину Й. Сталіна, хоч у її розпорядженні знаходилася лише обмежена кількість архів. документів, які були вивезені гітлерівцями й у повоєнні часи перевезені до США. Дослідники використали замість архів. джерел спогади. Розроблена Л. Герцем і Дж. Мейсом методика збору свідчень була своєрідним соціол. опитуванням, оберненим у минуле. Накладаючись одне на інше, свідчення корегували властивий індивідуал. спогадам суб'єктивізм. Так вони ставали повноцін. джерелом. Перший звіт Комісії Конгресу США з укр. голоду Дж. Мейс розіслав у 1987. Укр. газети Пн. Америки багато писали про нього, а зміст їх у Києві уважно відстежувався. Саме після цього В. Щербицький змушений був визнати факт голоду. Другий проміжний звіт Комісії Конгресу був опублікований на поч. 1988. Одночасно Дж. Мейс підготував резюме звіту і 30 березня 1988 надіслав його першому секр. Посольства СРСР в США О. Дяченку. Цей матеріал одержав МЗС УРСР, і з супровід. листом заст. міністра А. Зленка його передали в Інст історії АН УРСР, де вже розпочалися тоді дослідж. Г. на основі архів. джерел. Остаточ. звіт, написаний майже в повному обсязі Дж. Мейсом, представлений Конгресу США 22 квітня того ж року. Через три місяці том обсягом в 524 с. петиту був надрукований у держ. типографії Вашингтона і почав поширюватися в усьому світі. Трирічна дослідниц. робота Комісії Конгресу США з укр. голоду 1932–33 дозволила сформулювати у цьому звіті 19 висновків. Серед них і такий: Й. Сталін і його оточення здійснили геноцид щодо українців у 1932–33. У 1990 ця ж типографія надрукувала тритомник свідчень емігрантів заг. обсягом 1734 с. петиту. Це – стенограма свідчень 210 потерпілих від Г., яким вдалося вижити. Більшість розповідей анонімна, тому що люди боялися за родичів в СРСР. До кожної розповіді додавалася біогр. довідка, яка мала велике значення при аналізі відповідей. Розповіді друкувалися мовою, якою проводилося опитування, здебільшого – українською. Оскільки свідки відповідали на однаково поставлені тематичні запитання, є можливість здійснювати монографіч. аналіз кожної теми.

Лібералізація політ. режиму в СРСР після проголошення М. Горбачовим курсу на «перебудову» уможливила висвітлення теми Г. 1932–33 в рад. періодиці. 16 липня 1987 г. «Літературна Україна» надрукувала 2 статті, у яких Г. згадувався між іншим, як заг.-відомий факт. 11 жовтня 1987 співроб. Інту історії СРСР АН СРСР В. Данилов на сторінках г. «Советская Россия» повідомив, що взимку й навесні 1933 від Г. померло багато людей. Моск. демограф М. Тольц у грудневому номері ж. «Огонек» вперше розповів про Всесоюз. перепис насел. 1937, організатори якого були репресовані за звинуваченням у шкідниц. недообліку. Причиною такого «недообліку» М. Тольц назвав Г. Тому Г. почали порушувати й укр. письменники. У лютому 1988 в доповіді на парт. зборах Київ. оргції СПУ О. Мусієнко

звинуватив Й. Сталіна у здійсненні в Україні жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком чого став Г. 1933. Використане у доповіді слово «Голодомор» було новотвором ін. письменника – [І. Драча](#). На поч. липня 1988 у виступі на 19 конф. КПРС у Москві *Б. Олійник* поставив питання про необхідність з'ясування причин Г. 1933. У листопаді того ж року засн. руху зелених в Україні, письменник *Ю. Щербак* в інтерв'ю моск. тижневику «Собеседник» назвав Г. таким самим методом тероризування незгод. з колгосп. рабством селян, як і розкуркулення. Перша наук. стаття з'явилася в «Українському історичному журналі» у березні 1988. Група вчених Інту історії партії при ЦК КПУ на чолі з *Р. Пирогом* розшукала в партійних архівах Москви і Києва сенсаційні документи. Для публікації їх потрібна була санкція політбюро ЦК КПУ. В. Івашко не став гальмувати справу, тому що розумів безнадійність таких спроб. 26 січня 1990 з'явилася постанова ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». Вона зробила можливою публікацію збірника документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». У липні 1988 *В. Маняк* (за дорученням СПУ) розпочав роботу над книгою-меморіалом свідків Г. У ході співпраці з Інтом історії АН УРСР зібрано значну кількість матеріалів, які не вдалося опублікувати відразу: 1991 у Києві вийшла упорядк. В. Маняком і [Л. Коваленко](#) збірка спогадів «33й: голод. Народна книга-меморіал», 1992–93 – збірник документів із Центр. держ. архіву вищих органів влади та управління. За наступні роки (2006–07) у світі, переважно в Україні, з'явилися тисячі нових публікацій.

У часи «холодної війни» на Заході сформувалася мережа н.-д. установ, що займалися радянологією, однак ніхто з їх співроб. не цікавився подіями 1932–33 в Україні. Після виходу книги Р. Конквеста «Жнива скорботи», написаної на літ. джерелах (підібраних переважно Дж. Мейсом), радянологи звинуватили автора у політ. заангажованості, оскільки він працював на замовлення укр. діаспори. Наприкінці 1980х рр. у середовищі радянологів виокремилась течія ревізіоністів. Її представники закликали переглянути історіографію періоду «холод. війни», оскільки вона ідеол. протистояла комунізму, виходячи за межі наук. знання. З цих позицій ревізіоністи розкритикували праці Комісії Конгресу США з укр. голоду, а Дж. Мейса звинуватили у фальсифікації історії. За часів СРСР і у перші пострад. роки укр. істор. наука не мала самоств. міжнар. статусу, натомість престиж рос. істор. науки після відкриття архівів сталін. доби значно зріс. Протягом 1992–98 у Москві при Міждисциплінар. академ. центрі соц. наук діяв організов. В. Даниловим теор. семінар «Сучасні концепції аграр. розвитку». На його засіданні 24 червня 1997 була проголошена доповідь С. Віткрофта (Австралія) і Р. Девіса (Велика Британія) «Криза в радянському сільському господарстві (1931– 1933 рр.)». Автори, приділяючи значну увагу Україні, стверджували, що Москва спочатку не знала про ситуацію, яка склалася, а коли дізналася – почала негайно вживати необхідні заходи, зокрема у лютому–липні 1933 прийнято 35 постанов політбюро ЦК ВКП(б) і декретів Раднаркому СРСР про видачу продовол. зерна. Перераховуючи заходи, спрямовані на подолання Г., С. Віткрофт і Р. Девіс не вказують

головного – причин, що призвели до його виникнення. Крім того, продовольство видавали тільки селянам, які працювали у полі, привчаючи їх до роботи у громад. госп-ві колгоспів.

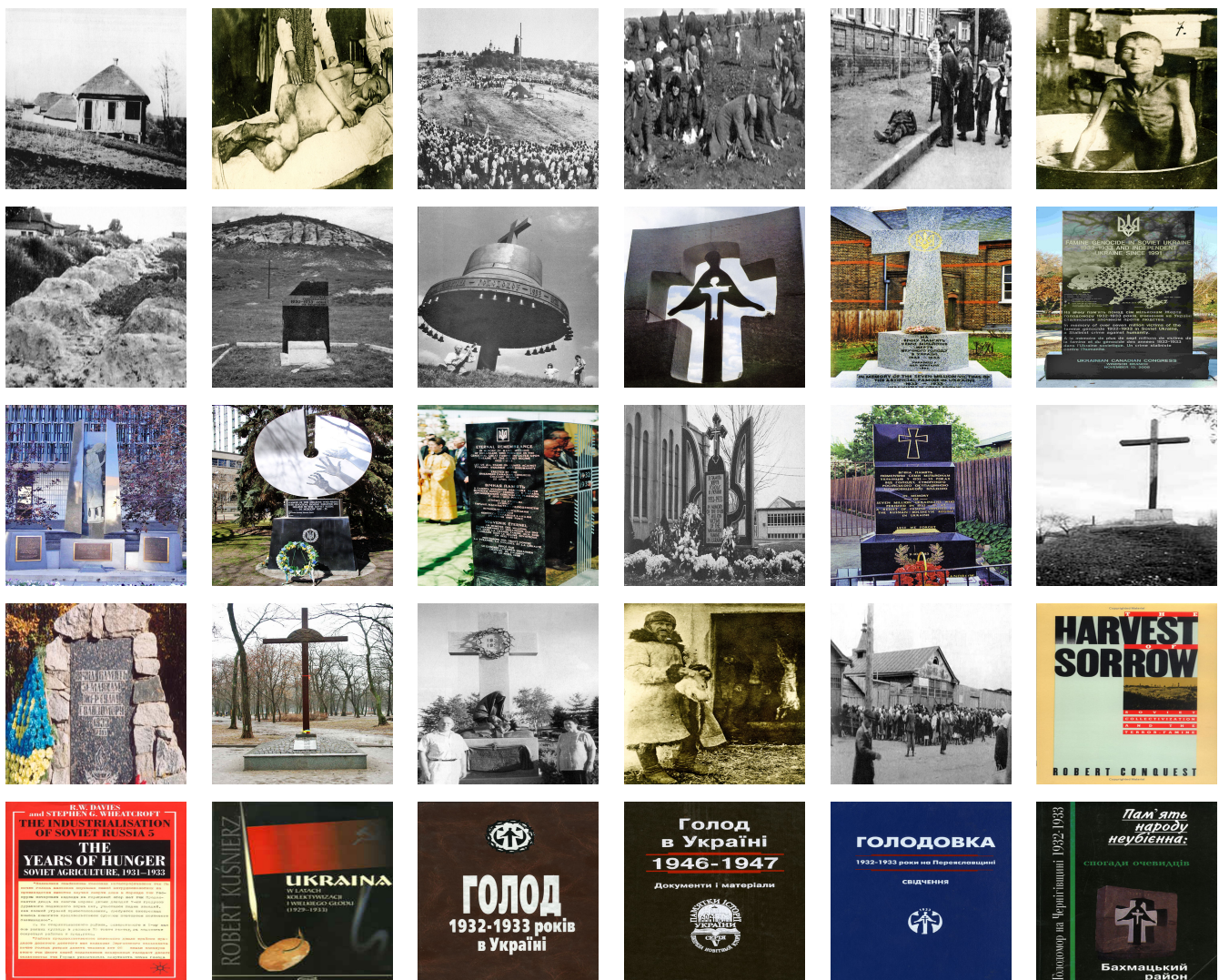
У листопаді 2002 уперше за весь час свого існування, тобто від 1938, проблематикою Г. зацікавилася ВР України. Доповідь віце-прем'єр-міністра України на спец. засіданні ВР 14 травня 2003 слухали, за свідченнями журналістів, лише кілька десятків депутатів. Не побажала бути присутньою при розгляді цього пункту порядку денного фракція КПУ в повному складі. Звернення уряду України і широкої громадськості до ООН у зв'язку з 70річчям Г. з проханням визнати каральну акцію Кремля геноцидом не знайшло розуміння з боку делегацій деяких країн, передусім – Росії. Не заперечуючи факту Г., керво Росії вважає, що такий само Г. спостерігався 1933 і в ін. регіонах СРСР, тобто він не мав характеру геноциду українського народу.

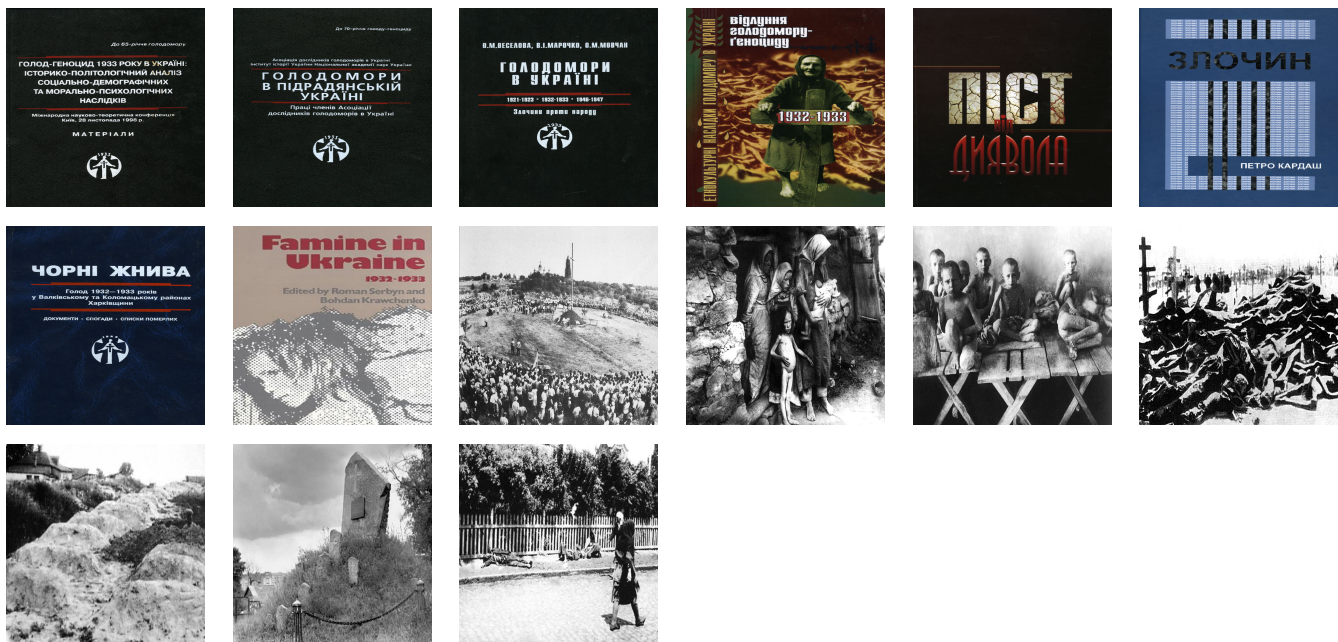
Переломною у ситуації з осмисленням Г. на Заході стала проведена у жовтні 2003 Інтом дослідж. історії і релігії міжнар. конф. у м. Віченца (Італія). В ухваленій за результатами її роботи резолюції вчені з Італії, Німеччини, Польщі, України, США й Канади закликали прем'єр-міністра Італії і президента ЄС [С. Берлусконі](#) та голову Єврокомісії Р. Проді докласти зусиль для міжнар. визнання Г. 1932–33 геноцидом. У липні 2005 на Всесвіт. конгресі істориків (Берлін) учасник конф. у Віченці, проф. Кьольн. унту Г. Зімон організував панель «Чи був голод 1932–1933 рр. в Україні геноцидом?». Обговорення питання відбулося у формі гострої дискусії. 5 вересня 2005 у Нац. унті «Києво-Могилян. академія» у присутності посла Італії Ф. Фабрі й дир. Італ. інту в Україні Н. Баллоні відбулася презентація кн. «La morte della terra. La grande “carestia” in Ucraina nel 1932–33» («Смерть землі. Голодомор в Україні 1932– 1933», Рим, 2004), підготовленої за матеріалами конф. у Віченці. Враховуючи об'єктивні істор. дані, парламенти Австралії, Аргентини, Грузії, Естонії, Італії, Канади, Литви, Польщі, США, Угорщини засудили Г. 1932–33 в Україні; а розповсюджену як офіц. документ 58ї сесії ГА ООН «Спільну заяву з нагоди 70х роковин Голодомору – Великого голоду 1932– 1933 років в Україні» підписали представники 36ти держав та підтримали Австралія, Ізраїль, Сербія і Чорногорія та 25 країн – чл. ЄС. Вшановуючи пам'ять мільйонів жертв Г. 1932–33 і його наслідків, ВР України 28 листопада 2006 прийняла Постанову «Про Голодомор 1932– 1933 років в Україні», у якій Г. визнано геноцидом українського народу. Згідно зі ст. 2 цієї постанови, публічне заперечення Г. є протиправним і трактується як наруга над пам'яттю мільйонів жертв.

Тема Г. довгий час була табуована в рад. літ-рі. Лише діаспорні автори торкалися її у своїй творчості. Одним з перших до неї звернувся у своєму романі «Марія» У. Самчук, згодом з'явився роман В. Барки «Жовтий князь» – найпроникливіший твір про трагічні події цієї доби. Про Г. писали Т. Осьмачка (роман «План до двору» та повість «Ротонда душогубців»), О. Мак (повість «Каміння під косою»), А. Мельничук («Посланець мертвих»), а також О. Кобець, А. Гудима, М. Понеділок, В. Чапленко, Є. Гуцало та ін. Лаконічні згадки у межах

можливого за умов рад. цензури про голодні 1932–33 зустрічаються в романі О. Гончара «Людина і зброя», повісті «Гуси-лебеді летять» та романі «Чотири броди» М. Стельмаха. Нині створено низку худож. і докум. фільмів, зокрема «Незнаний Голод. Україна 1933. 10 мільйонів жертв» (1983, реж. Т. Гукало, Канада; укр., англ. та франц. мовами), «33-й, свідчення очевидців» (реж. М. Лактіонов-Стезенко, кінофірма «Україна»), «Крик» (реж. О. Криварчук), «Малі Гуляки» (реж. Ю. Терещенко; обидва – студія «Укркінохроніка»; усі – 1989), «Голод-33» (1991, реж. Л. Янчук, Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. Довженка), «Українська ніч 33-го...» (1994-98, реж. В. Георгієнко), «Час темряви» (2003, реж. С. Дудка; обидва – студія «Укртелефільм»), «Голодомор. Технологія геноциду» (2005, реж. В. Дерюгін, Нац. телекомпанія України). Від 2000 щорічно в останню суботу листопада в Україні відзначають день пам'яті жертв Голодомору і політ. репресій.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. The black deeds of the Kremlin, a white book. Toronto, 1953;
2. Гришко В. Український «голодомор» 1933. Нью-Йорк; Торонто, 1978;
3. Famine in Ukraine. 1932–1933. Edmonton, 1986;
4. Investigation of the Ukrainian Famine 1932– 1933. Report to Congress. Washington, 1988;
5. Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine. Vol. 1–3. Washington, 1990;
6. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990;
7. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». К., 1991;
8. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933: Итоговый отчет 1990 г. К., 1992;
9. Колективізація і голод на Україні (1929–1933): 36. док. і мат. К., 1992;
10. Шульга І. Голод на Поділлі. В., 1993;
11. Забуттю не підлягає: Нариси, спогади, оповідання. Хн., 1994;
12. Голодовка. 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. Переяслав-Хмельницький. К.; Нью-Йорк, 2000;
13. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Мат. Міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. К.; Нью-Йорк, 2000;
14. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. К., 2001;
15. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Док. и мат. Т. 3 (1930 – 1933). Москва, 2001;
16. Голодомор в Україні. 1932–1933 рр.: Бібліогр. покажч. О., Л., 2001;
17. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси. К., 2002;

18. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003;
19. Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933. Western archives, testimonies and new research. Toronto, 2003;
20. R. Davies, S. Wheatcroft. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. Palgrave, 2004;
21. День і вічність Джеймса Мейса. К., 2005;
22. R. Kusnierz. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). Torun, 2005;
23. J. Dietsch. Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian historical culture. Lund, 2006.

Бібліографічний опис:

Голод, Голодомор 1932-33 / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-25439>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).